

Сойко І. М., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ І МИСЛЕННЯ ПЕРШОКЛАСНИКІВ

Анотація. У статті досліджено психолого-педагогічні особливості розвитку мовлення і мислення першокласників. Показано, що розвиток мовлення і мислення у процесі навчання грамоти посідає вагомe місце, адже набутий учнями у початковій школі досвід дасть змогу ґрунтовно і поглиблено узагальнити їхні знання з мови, розвивати вміння і навички мовленнєвої діяльності. Обґрунтовано, що, в ефективному навчально-виховному процесі, засвоєння дитиною знань, умінь і навичок здійснюється в єдності із всебічним розвитком її особистості.

Ключові слова: психолого-педагогічні особливості, навчання грамоти, навчально-виховний процес, мовлення, мислення, початкова школа.

Аннотация. В статье исследованы психолого-педагогические особенности развития речи и мышления первоклассников. Показано, что развитие речи и мышления в процессе обучения грамоте занимает весомое место, ведь приобретенный учащимися в начальной школе опыт позволит основательно и углубленно обобщить их знания языка, развивать умения и навыки речевой деятельности. Обосновано, что, в эффективном учебно-воспитательном процессе, усвоения ребенком знаний, умений и навыков осуществляется в единстве с всесторонним развитием его личности.

Ключевые слова: психолого-педагогические особенности обучения грамоте, учебно-воспитательный процесс, речи, мышления, начальная школа.

Annotation. The article deals with the psychological and pedagogical peculiarities of the first-graders speech and thinking development. Development of speech and thinking in teaching literacy takes an important place, because experience obtained by pupils at elementary school allows generalize their knowledge of language fully; develop skills and abilities of speaking. The child's acquisition of knowledge, skills and abilities are carried out in unity with all-round development of the individual during effective educational process.

Keywords: psychological and pedagogical peculiarities, educational process, speech, thinking, teaching literacy, elementary school.

Актуальність проблеми зумовлюється концептуальними положеннями удосконалення змісту й методики початкової освіти, що передбачають порядок з

лінгвістичною підготовкою «набуття дітьми достатнього особистісного досвіду, культури спілкування і співпраці в різних видах діяльності» розвиток мислення та мовлення учнів початкової ланки освіти [1, с. 1].

У програмі навчання грамоти зазначено, що «курс української мови – важлива складова змісту початкової освіти, оскільки він виступає засобом опанування всіх інших шкільних дисциплін, а не тільки окремого навчального предмета, метою якого, насамперед, є розвиток мислення, поглиблення знань щодо усного і писемного, діалогічного й монологічного мовлення, особливостей висловлювань, обумовлених їх комунікативними завданнями й ситуацією спілкування» [2, с. 87].

Сьогоденна шкільна практика вимагає вдосконалення методики та методичного забезпечення процесу розвитку мовлення і мислення учнів першого класу. Адже, початкова освіта – це перший освітній рівень, який закладає фундамент загальноосвітньої підготовки школярів. Тому пріоритетне завдання навчання у початковій школі, на сучасному етапі, має не лише сформувати в учнів певну кількість знань, загальнонавчальних умінь та навичок, а забезпечити подальше становлення особистості дитини, розвиток її розумових здібностей, і в першу чергу навчити дітей самостійно мислити і грамотно висловлювати свої думки.

Актуальність зазначеного питання постійно привертала погляди відомих вітчизняних вчених Так, розвитку мовлення і мислення присвячено наукові дослідження психологів Н. М. Бондар, В. В. Давидов, І. В. Дубровіна, Л. В. Занков, Д. Б. Ельконін, Н. М. Забродський та педагогів В. І. Бадер, Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, А. В. Волкова, А. П. Каніщенко, С. Л. Коробко та ін.). Ученими визначено шляхи, методи, прийоми, способи роботи з розвитку мовлення і мислення дітей дошкільної та початкової ланок освіти. Заслужують на увагу й дисертаційні дослідження Н. О. Бойка, Н. В. Гавриш, Т. В. Коршун, М. О. Орап, Л. М. Паламар, О. Є. Смолінської, В. А. Трункової, Л. О. Хомич з різних проблем розвитку мовлення і мислення.

Водночас аналіз наявних досліджень засвідчив, що організація процесу розвитку мовлення та мислення учнів у першому класі наштовхується на низку нерозв'язаних проблем: недостатню комунікативну спрямованість процесу мовленнєвого розвитку першокласників, традиційна методика здебільшого спрямована на формування уявлень та нагромадження знань, відсутність систематичності та цілеспрямованості мисленнєвого розвитку, наявні навчально-методичні комплекти не створюють умов для взаємопов'язаної та взаємодоповнюючої роботи в усіх напрямках розвитку мовлення на кожному уроці навчання грамоти, педагогічна практика засвідчує брак таких методів, прийомів, засобів навчання, які б враховували усі переваги й недоліки вже існуючих, нові психологічні, лінгвістичні, методичні дослідження та вікові особливості першокласників і були б придатні для роботи з дітьми в умовах сучасної початкової школи, а також

досі не створено науково-обґрунтованого комплексу вправ, у якому рівномірно і гармонійно було б поєднано роботу з усіх напрямів розвитку мовлення та мислення в період навчання грамоти, який був би пов'язаний із матеріалом кожної сторінки букваря і постійно та цілеспрямовано реалізовувався вчителем на кожному уроці навчання грамоти [3, с.16].

Нинішня шкільна практика вимагає вдосконалення методики і методичного забезпечення процесу розвитку мовлення та мислення першокласників. Поділяючи думку провідних психологів та методистів (Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, В. О. Собко, О. О. Лобчук), потенційні можливості для цього ми вбачаємо у створенні комплексного підходу до розвитку мовлення та мислення, з урахуванням психолого-педагогічних особливостей учнів, на уроках навчання грамоти та розвитку зв'язного мовлення.

Метою нашої статті є розкриття психолого-педагогічних особливостей та розвиток мовлення і мислення першокласників, дослідження розвитку мовлення і мислення учнів першого класу.

В статті вирішуються такі завдання:

- з'ясувати особливості розвитку мовлення і мислення дітей 6-річного віку;
- проаналізувати стан організації процесу розвитку мовлення та мислення у сучасній початковій школі;

У педагогічній психології проблема мислення – одна з найактуальніших. Вона органічно пов'язана з проблемою засвоєння і застосування учнями знань. Вивчаючи мислення школярів, можна простежити діапазон їх можливостей у засвоєнні знань, оскільки саме за допомогою мислительної діяльності учні набувають знання і нові способи дій.

До початку шкільного навчання у дітей достатньо розвинуті психічні функції, і вони психологічно готові до засвоєння системи знань.

Яскрава образність і конкретність дитячого мислення пояснюється найперше бідністю дитячого досвіду. За кожним словом дитина уявляє тільки той конкретний предмет, з яким коли-небудь зустрічалась (навіть, якщо це було сприйнято з ілюстрації), але не групу предметів, включених дорослими в ті узагальнені уявлення, якими вона оперує. Дитині ще немає що узагальнювати. Вона використовує наочний одиничний образ з усіма ознаками і рисами (загальними для всіх однорідних предметів та індивідуальними, властивими даному конкретному предмету).

Таким чином, логічне мислення, будучи вищою мірою інтелектуальної діяльності дитини, проходить тривалий шлях розвитку. На ранніх етапах учень нагромаджує чуттєвий досвід і привчається розв'язувати практичним шляхом ряд конкретних, наочних завдань.

Хочеться відзначити в рамках розвитку логічного мислення особливу роль так званого «причинного» мислення. Саме з його допомогою встановлюють найбільш приховані зв'язки: між причиною явища і його наслідками, а також навпаки – між наслідками і причинами.

Розкриваючи особливості такого мислення науковці вказують: чим молодша дитина, тим її мислення тісніше пов'язане з діями і тим далі вона стоїть від розуміння причин, які викликають ту чи іншу зміну в предметах і в явищах. На їх думку, мислення дітей з початку навчання в школі характеризується такими особливостями:

1) спрямованістю на розв'язання конкретних завдань які виникають під час діяльності дитини, включенням в конкретну роботу;

2) наочним і конкретним характером словесних понять про предмети і явища дійсності, в основі яких лежить узагальнення зовнішніх ознак і які органічно пов'язані з практичним використанням предмета;

3) наявністю в мисленні причинних зв'язків, значною мірою ще обмежених предметами індивідуального досвіду дитини;

4) виникненням словесних, плануючих дій, роздумів [4, с.19].

По суті вказані точки зору зводяться до загального твердження про те, що мислення першокласників відрізняється дієвістю (до початку навчання), образністю (під час навчання) і появою початкових форм абстрактного логічного мислення (до кінця навчання в першому класі).

Необхідність навчати дітей зв'язно висловлювати свої думки викликала до життя термін «зв'язне мовлення», який закріпився у методиці викладання мови у початкових класах. Під цим терміном розуміється монологічне мовлення, точніше – процес, діяльність мовця, послідовний усний чи письмовий виклад думок, знань. Наслідком такої діяльності стає текст, тобто сукупність взаємопов'язаних самостійних речень, об'єднаних спільним предметом й головною думкою висловлювання за допомогою мовних засобів. У методиці мови ці два поняття «зв'язне мовлення» і «текст» стоять поряд.

У дошкільному дитинстві в основному завершується довгий і складний процес оволодіння мовою. До 6 років мова стає засобом спілкування і мислення дитини, а також предметом свідомого вивчення, оскільки при підготовці до школи починається навчання читанню і письму. Як вважають психологи, мова для дитини стає рідною.

Розвивається звукова сторона мови. Молодші дошкільники починають усвідомлювати особливості своєї вимови. Але в них зберігаються ще й попередні способи сприйняття звуків, завдяки чому вони впізнають невірні вимовлені дитячі слова. До кінця дошкільного віку завершується процес фонематичного розвитку.

Розвивається граматичний склад мови. Діти засвоюють закономірності морфологічного порядку й синтаксичного. Дитина 6–7 років не просто активно володіє мовою – вона творчо засвоює мовну дійсність. У першокласника з'являється оригінальне словотворення.

Те, що до початку навчання у школі дитина засвоює граматичні форми слова і набуває значний активний словник, дозволяє їй в кінці дошкільного

віку перейти до контекстної мови. Вона може переповісти прочитану розповідь або казку, описати картину, зрозуміло для оточуючих передати свої враження про побачене. Але це не означає, що в дитини повністю зникає ситуативна мова. Вона зберігається, в основному, в розмовах на побутові теми і в розповідях про події, що мають яскраве емоційне забарвлення. Щоб отримати уявлення про особливості ситуативної мови, достатньо послухати як діти розповідають один одному побачені мультфільми, коли вони не закінчують фрази, пропускають слова і т. ін. [5, с.71].

Щоб мовлення дитини успішно розвивалося, потрібно:

1) виділяти певні звукокомплекси з цілого мовного потоку, який діти постійночують;

2) здійснювати тонкий фонематичний аналіз кожного звукокомплексу, тобто розрізняти схожі сполучення звуків і слова, наприклад: «хлопчик-м'ячик»;

3) віднести виділене слово до певного об'єкта, тобто розуміти слова;

4) узагальнювати однорідні предмети і називати їх тим самим певним словом;

5) розуміти ціле речення, тобто групу слів, об'єднаних певними граматичними зв'язками; в реченні завжди передана закінчена думка;

6) засвоїти механізм вимови;

7) засвоїти вміння відбирати в кожному окремому випадку потрібні слова і, організовуючи їх у певні граматичні структури, передавати свої думки в зрозумілих іншим людям реченнях [6, с. 7].

Усі ці складні завдання дитина розв'язує неодноразово і не однаково успішно. Діти засвоюють мову двома шляхами: в повсякденному, природному спілкуванні з навколишніми дорослими і в процесі спеціального організованого педагогами й батьками навчання. Від змісту, характеру і методів такого природного і спеціального навчання залежить розвиток мовлення дитини в кожний період її життя.

Мовна діяльність дітей особливо бурхливо розвивається в період їх навчання в школі. Звертання вчителя до класу, роз'яснення, вказівки, зауваження, запитання, поправки – усе це передано в мові. Щоб написати першу паличку в зошиті, школяр-початківець повинен слухати вказівки вчителя: яке завдання виконувати, як взяти олівець, який рядок знайти, де і з чого починати писати.

Але не тільки при вивченні граматики вдосконалюється процес слухання учнів. Читаючи художню літературу, газетні тексти, діти опановують багатство рідної мови. До кінця першого класу словник зрозумілих слів в учнів різко зростає. При цьому він поповнюється й образними висловами, що їхчують діти, слухаючи вірші і художню прозу.

Найістотнішою зміною в мовному розвитку першокласника є ознайомлення його зі словом, з мовою як об'єктом пізнання. З раннього

дитинства мова була засобом спілкування дитини з людьми, що її оточують. У школі діти вивчають мову як спеціальний предмет. Першокласникові спочатку важко розмежувати слово і предмет, який ним позначено. Тому він довго не може зрозуміти, що слово «малина» – це не ягода малина. Слово – лише назва відомої йому смачної темно-червоної ягоди. Не відразу слово відокремлюється від предмета, і першокласник, знову збиваючись, каже: «У малині три склади». Вчителька поправляє: «Не в малині, а в слові «малина» три склади» [7, с. 193].

Відповідно до вимог програми в учнів початкових класів мають сформуватися деякі уявлення про мову і мовлення:

- 1) мова є найважливішим засобом спілкування між людьми;
- 2) найважливішими одиницями мови є звуки, слова, сполучення слів, речення, текст; кожна з них має своє призначення: із звуків утворюються слова, із слів – словосполучення і речення, із речень – зв'язні висловлювання;
- 3) мова пов'язана з мисленням;
- 4) українська мова – мова українського народу;
- 5) знання з мови застосовуються у практичному мовленні; щоб оволодіти мовленням, потрібно знати слова і вміти поєднувати їх;
- 6) є дві форми мовлення – усна й писемна;
- 7) усне мовлення має допоміжні засоби вираження: інтонацію, міміку, жести; своєрідними допоміжними засобами спілкування є зорові умовні знаки і звукові сигнали [2, с.71].

Наведені відомості учні повинні не заучувати, а засвоювати у процесі навчання. У результаті повинно виробитись свідоме ставлення до власних усних і писемних висловлювань, прагнення уникати помилок, дотримання етики мовлення – невід'ємної частини культури спілкування. Робота над досягненням цієї мети починається на уроках навчання грамоти і продовжується при вивченні всіх тем і розділів програми, на заняттях з розвитку зв'язного мовлення.

Навчальний матеріал на уроці не може бути просто викладений вчителем – таку розповідь дітям було б важко сприйняти. Основою роботи має стати підручник, головними методами – спостереження мовних явищ і бесіда, у проведенні якої слід постійно спиратися на мовний досвід учнів, поступово збагачуючи його. Однак учитель повинен постійно спрямовувати бесіду, роз'яснювати наведене в підручнику, при потребі доповнювати новими фактами.

За допомогою мови люди виражають свої думки. Тому мова тісно пов'язана із мисленням. Дітям слід розказати, що люди, пізнаючи навколишній світ, явища дійсності, предмети, їх ознаки, дії, стали давати їм назви. Так з'явилися слова як своєрідне позначення явищ дійсності. Найменування певного предмета, його ознаки чи дії – це своєрідні знаки

тієї чи іншої мови, які допомагають відрізнити один предмет, ознаку, дію від інших [7, с.193].

У ході роботи доцільно підкреслити, що слів у мові дуже багато, що словниковий запас мови весь час поповнюється. Недавно в нашу мову ввійшли слова комп'ютер, астронавт, місяцехід, якими були названі нові машини, нові професії. І навпаки, багато слів ми перестали або перестаємо вживати. На основі таких даних у дітей формуватимуться уявлення про розвиток мови у тісному зв'язку з розвитком суспільства.

Для введення нових слів в мовлення учнів потрібно користуватись тематичним принципом. Даний принцип дозволяє не тільки знайомити дітей з новими словами, а й включати їх в активне розмовне мовлення, будувати діалог з відповідної теми, складати розповіді в межах однієї теми. До кожної теми доречно складати тематичний словничок, що охоплював би слова всіх частин мови, як повнозначні, так і службові.

Починаючи з перших днів у школі, дітям прищеплюється любов до рідного слова, до мови батьків, до рідного краю, Батьківщини. Діти мають усвідомити, що українська мова є мовою українського народу, що обов'язком кожного українця є знання й збагачення її.

Показуючи, як люди користуються мовою, слід цілеспрямовано вводити термін «мовлення», розуміючи його як процес спілкування за допомогою мови, здійснюваний мовцем. Для того щоб висловлювати свої думки і почуття, людина використовує слова, поєднує їх між собою, утворюючи речення, а поєднанням речень буде зв'язні висловлювання.

Під час оволодіння грамотою учні дізнаються, що є дві форми мовлення – усне й писемне. У першому класі учні засвоюють найважливіші ознаки усного і писемного мовлення. Вчитель роз'яснює, що усна форма мовлення призначена для безпосереднього спілкування того, хто говорить, з тим, хто слухає. У процесі обміну думками співбесідники міняються ролями: той, хто говорить, стає слухачем, і навпаки. Допомагає порозумітись і ситуація мовлення. При усному спілкуванні можна використати інтонацію, міміку, жести, повторити нечітко вимовлене слово, перебудувати фразу, уточнити іншими словами, якщо цього потребує співрозмовник. Отже, усна форма мовлення більш динамічна, легше піддається виправленню і доповненню. Однак думка формується безпосередньо у процесі мовлення, співбесідник не має багато часу на обдумування кожного слова, кожного речення. Тому в усному мовленні нерідко трапляються неточно вжиті слова, незавершені речення, небажані паузи.

Учні мають навчитися чітко вимовляти слова, виділяти більшою силою голосу ті частини речення, які є відповіддю на поставлене питання, тобто слова, які в даній ситуації мовлення є найвагомішими, найпотрібнішими для висловлення думки.

Учитель повинен постійно стежити за тим, щоб учень, відповідаючи або звертаючись, не обривав речення, а завершував їх, доводив до логічного і граматичного завершення, не повторював одних і тих самих слів, не підмінював їх надмірним жестикулюванням. Цього діти мають навчатися постійно: в діалогічному мовленні, при читанні текстів вправ, переказах прочитаного тощо як на уроках, так і під час проведення позакласних заходів, у позаурочний час.

Аналіз змісту навчальної програми з навчання грамоти показує, що в ній передбачається розвиток мислення та вдосконалення усного мовлення першокласників (уміння слухати-розуміти, усні висловлення, говорити та писати), формування елементарних аналітико-синтетичних умінь у роботі над текстом, реченням і словом. Практичне ж навчання усного мовлення учнів 1 класу відбувається з першого дня їх перебування у школі. У зв'язку з цим розвиток мовлення розглядається як провідний принцип, що пронизує й об'єднує всі без винятку сторони мовленнєвої діяльності учнів та сприяє розвитку мислення молодших школярів.

Перша проблема полягає в недостатній комунікативній спрямованості процесу мовленнєвого розвитку першокласників. Традиційна методика здебільшого спрямована на формування уявлень та нагромадження знань. У науковій та методичній літературі приділено недостатню увагу питанням мовленнєвого спілкування, створенню мовленнєвих ситуацій. Відсутність усвідомленої мотивації мовленнєвої діяльності, імітаційний характер мовленнєвих вправ не спонукає першокласників до створення висловлювань.

Друга проблема – відсутність систематичності та цілеспрямованості мовленнєвого розвитку. Наявні навчально-методичні комплекти не створюють умов для взаємопов'язаної та взаємодоповнюючої роботи в усіх напрямках розвитку мовлення на кожному уроці навчання грамоти. Як наслідок, у дітей не закладаються початкові уявлення про мову як єдину сукупність мовних знаків, про мовлення як процес висловлювання своїх думок у фонетично, лексично і граматично правильній формі.

Досі не створено науково обґрунтованого комплексу вправ, у якому рівномірно і гармонійно було б поєднано роботу з усіх напрямів розвитку мовлення в період навчання грамоти, який був би пов'язаний із мовним матеріалом кожної сторінки букваря і постійно та цілеспрямовано реалізовувався вчителем на кожному уроці навчання грамоти.

Важливе значення для розвитку мовлення має робота над словом. Слово – основна одиниця мовлення. Багатство словника – ознака високого мовленнєвого розвитку людини. Важливо, щоб засвоєння нових слів проходило не стихійно, тобто вчитель керував цим процесом і таким чином полегшував би його для учнів, забезпечував правильність, повноту засвоєння.

В словниковій роботі виділяють чотири аспекти:

1) збагачення словника, тобто засвоєння тих нових слів, яких школярі раніше не знали взагалі, нових значень слів;

2) уточнення словника, тобто поглиблення розуміння вже відомих слів, з'ясування їх відтінків;

3) активізація словника, тобто включення якнайширшого кола слів у мовлення кожного учня, введення слів у речення, засвоєння поєднання слів з іншими словами, доречність їх вживання в тому чи іншому тексті;

4) усунення не літературних слів, які вживають інколи молодші школярі, виправлення помилкових наголосів вимови.

Ці чотири напрями тісно пов'язані між собою.

Є різні види роботи над словом. На уроках читання, зокрема, поширені такі: пояснення значень слів і словосполучень, робота над словами, близькими і протилежними за значенням, пояснення багатозначності слів, омонімія, робота над образними словами, складання словосполучень і речень із заданими словами.

Розгляд цієї проблеми ми здійснювали шляхом вивчення й аналізу досвіду роботи вчителів початкових класів.

З цією метою ми реферували й конспектували періодичні видання, знайомилися з педагогічним досвідом учителів-новаторів, учителів загальноосвітньої школи, відвідували уроки у молодших класах, аналізували програму для загальноосвітньої початкової школи й підручники «Буквар».

Хочеться зауважити, що на сучасному етапі у педагогічному досвіді багато уваги приділяється питанням вивчення мови й мовлення в початкових класах. Педагоги свої зусилля спрямовують на практичне засвоєння української мови молодшими школярами.

На думку вчителів, сучасний методичний підхід до засвоєння мовних знань у контексті зв'язного мовлення дає великі можливості класоводам використовувати тексти підручника природознавства на уроках читання. За спостереженнями, діти зацікавлюються такою роботою, глибше усвідомлюють значення, граматичну структуру, особливості правопису термінологічних назв, спостерігають за їх використанням у мовленні.

У формуванні теоретичних основ методика мови спирається на психолого-педагогічні науки. Це закономірно, бо, запроваджуючи, наприклад, ті чи інші конкретні методи або прийоми, треба зважати на психологічну підготовку до навчання дітей певного віку.

Та особливістю сучасної початкової школи є те, що діти приходять до неї з різним рівнем готовності до навчання, неоднаковим соціальним досвідом, відмінностями у психофізичному розвитку. Тому викликає багато запитань у психологів, педагогів, дидактів, методистів стосовно методів та прийомів роботи з шестилітніми дітьми.

До того ж школярам з різною підготовкою властивий неоднаковий ступінь доступності навчального матеріалу. Це й диктує використання психолого-

педагогічного досвіду при доборі методів і прийомів у роботі з учнями першого класу, у яких рівномірно і гармонійно було б поєднано роботу з усіх напрямів розвитку мовлення та мислення в період навчання грамоти.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що надійна основа успішної організації навчання і виховання у першому класі полягає у врахуванні психофізіологічних особливостей і закономірностей розвитку учнів. В ефективному навчально-виховному процесі засвоєння дитиною знань, умінь і навичок здійснюється в єдності із всебічним розвитком її особистості. Міжпредметні зв'язки уроків письма й читання, природознавства сприяють підвищенню ефективності роботи з розвитку мовлення та мислення учнів.

Сучасний педагог повинен пам'ятати, що період навчання грамоти – це один з найважливіших і найвідповідальніших етапів у житті дітей, у розвитку їхнього мислення і мовлення, у зростанні їхньої свідомості, у формуванні особистості в цілому.

1. Концепція загальної середньої освіти // Початкова школа. – 2002. – № 3. – 1 с.
2. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи / гол. ред. Лук'янець А. – К. : Початкова школа. – 2007. – 432 с.
3. Вашуленко О. Мовленнєва складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра / О. Вашуленко // Початкова школа. – 2011. – № 12. – 16 с.
4. Забродський М. М. Основи вікової психології / М. М. Забродський // Навчальний посібник. – Тернопіль : Навчальна книга. – Богдан. – 2002. – 112 с.
5. Ельконін Д. Б. Особенности психического развития детей 6–7-летнего возраста / Под ред. Ельконина Д. Б., Венгера А. Л. – Москва. – 1988 р. – 160 с.
6. Комплексні вправи для розвитку мовлення в період навчання грамоти // Початкова школа. – 1997. – № 12. – 25–30 с.
7. Прикладне застосування положень теорії мовленнєвої діяльності для вдосконалення методики розвитку мовлення (На прикладі періоду навчання грамоти) // Актуальні проблеми металінгвістики : Наук. зб. – К. : Брама, 1999. – 193–194 с.

Рецензент: д.пед.н., проф. Поташнюк І. В.